

Položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini od Hercegovačkog ustanka do Prvog svjetskog rata

Đurašević, Augustin

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:884089>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Sveučilišni prijediplomski dvopredmetni studij Sociologija i Povijest

Augustin Đurašević

**Položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini od Hercegovačkog ustanka do
Prvog svjetskog rata**

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2023.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Sveučilišni prijediplomski dvopredmetni studij Sociologija i Povijest

Augustin Đurašević

**Položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini od Hercegovačkog ustanka do
Prvog svjetskog rata**

Završni rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2023.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 8. rujna 2023.

Augustin Đurašević, 0285007527

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

U početnom poglavlju pod nazivom Bosna i Hercegovina prije Berlinskog kongresa ukratko se prikazuje unutarnja, u prvom redu društvena situacija u Bosni i Hercegovini prije 1878. koja je relevantna za događaje koji su uslijedili kasnije, a navode se i vanjskopolitičke silnice koje su na nju utjecale. Zatim se opisuju uzroci i posljedice Hercegovačkog ustanka koji je trajao od 1875. do 1878. i Sanstefanskog mira, odnosno Berlinskog kongresa, okupljanja koja su uslijedila nakon njega te donijela Bosni i Hercegovini okupaciju nove strane sile, a gdje je određivana politička sudbina toga prostora. Potom su dani pregledi bitnih kulturnih i političkih prilika te njihovih aktera koji su dali svoj doprinos hrvatskom nacionalnom korpusu od vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine pa sve do aneksije 1908., koja se opisuje iz različitih aspekata, unutar i izvan bosanskohercegovačkog društva i političkog tijela, kao i donošenje Zemaljskog ustava 1910., a sve se to zbilo u ozračju nadolazećeg Prvog svjetskog rata. Naposljetku je položaj Hrvata s kraja 19. i početka 20. stoljeća ilustriran kroz prizmu državnog aparata, odnosno činovništva koje su austrougarske reforme uspostavile i uloge hrvatskih službenika u njemu što u određenoj mjeri oslikava i položaj hrvatskoga naroda u cjelini. Konačno, u zaključku se navodi kako je položaj hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini ovisio o ponajprije o unutardržavnim čimbenicima, a koji su opet bili oblikovani i determinirani često burnim geopolitičkim prilikama koje su, zbog specifičnog položaja Bosne i Hercegovine i dodira različitih kulturno-civilizacijskih krugova, odnosno carstava i država, bile ključne.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hercegovački ustanak, Sanstefanski mir, Berlinski kongres, Zemaljski ustav, hrvatski narod

Sadržaj

1. Uvod	6
2. Bosna i Hercegovina prije Hercegovačkog ustanka	7
3. Hercegovački ustanak 1875. – 1878. i Berlinski kongres (1878.).....	10
4. Kulturne i političke prilike u odnosu prema Hrvatima od 1878. do 1908.	14
5. Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i donošenje Zemaljskog ustava 1910.	18
6. Položaj Hrvata kao službenika u Bosne i Hercegovine (razdoblje 1875. – 1918.)	21
7. Zaključak	23
8. Popis literature	24

1. Uvod

U završnome radu pokušat će se dati povijesni kontekst bosanskohercegovačkog društva tijekom druge polovice 19. i na početku 20. stoljeća, s fokusom na Hrvate kao neizostavan nacionalni čimbenik Bosne i Hercegovine. Hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini (u ostatku rada BiH), kao i socijalna i politička zajednica tema su mnogih članaka i monografija (citirani su autori poput Darka Dukovskog, Marijana Čipčića, Ivana Lovrenovića, Željka Holjevca, Marka Mazowera, Avde Sućeske, Dragutina Pavličevića. Jaroslava Šidaka i drugih) koji su uzeti kao relevantna literatura za pisanje ovoga rada. Također, korišten je i diplomski rad Tomislava Farkaša, kao informativan tekst koji može predstavljati polaznu točku informiranja o geopolitičkoj, ali i unutarnjoj društveno-političkoj situaciji u Bosni i Hercegovini od Hercegovačkog ustanka¹ do Prvog svjetskog rata, a koji je ponajprije poslužio za nalaženje dodatne literature o ovoj temi. Pokušat će se u sklopu svih relevantnih povijesni događaja dati pregled stanja hrvatskog naroda i njegove političke elite u BiH od Hercegovačkog ustanka do Prvoga svjetskog rata. Pored toga, polazi se od pretpostavke kako je u multikulturnom i multikonfesionalnom društvu kakvo je bosanskohercegovačko nemoguće razdvojiti i posve odvojeno pisati o hrvatskome narodu, a da se ne stavi u kontekst odnosa s ostalim dvjema etnokonfesionalnim zajednicama u BiH: Srbima i „muslimanima“. Potonje je ovako naznačeno iz razloga što je navedena skupina u obrađivanom razdoblju još uvijek nije prošla nacionalno-emancipatorske procese kroz kakve su prolazile druge dvije etnokonfesionalne zajednice; poznato je da su bosanskohercegovački „muslimani“ status narodnosti u punom smislu riječi dobili tek u socijalističkoj Jugoslaviji kada su nazivani Muslimanima, a od 1993. poznati su pod nacionalnim imenom koje se koristi i danas – Bošnjaci. Bilo kako bilo, radi se o osjetljivoj tematici koja je s mnogim otvorenim pitanjima još uvijek aktualna, ali u svakom slučaju radi se o zasebnoj etničkoj skupini koja je već u drugoj polovici 19. stoljeća razvila određena obilježja koja su ju identitetski izdiferencirala od ostalih naroda.

¹ U znanstvenoj literaturi često nazivanog Bosansko-hercegovačkim pa čak i samo Bosanskim ustankom; za svrhu ovoga rada upotrebljivan je naziv Hercegovački ustanak radi veće preciznosti i relevantnosti jer, kao što će biti rečeno, ustanak je započeo na području Hercegovine u kojoj dominira kršćansko stanovništvo (Hrvati i Srbi), a „epicentar“ pobune nalazi se u zapadnoj Heregovini, koja je homogenizirana hrvatskim katoličkim življem

2. Bosna i Hercegovina prije Hercegovačkog ustanka

Na cjelokupnom prostoru moderne Bosne i Hercegovine od kraja 15. stoljeća potpunu vrhovnu političku vlast ratnim osvajanjima priskrbilo je Osmansko Carstvo koje se neprestano širilo osvajačkim ratovima vođenim sve do kraja 17. stoljeća, odnosno 18. stoljeća. Tada su definirane nešto stalnije granice, u prvom redu mirovnim ugovorima, prvenstveno u Srijemskim Karlovcima (1699.), a onda i Beogradu (1739.) te Svištovu (1791.), gdje e posebno ističe Beogradski mir kada su rijeke Una i Sava postale (i ostale) granicom Hrvatske i Slavonije s Bosnom.² U velikoj mjeri te se granice poklapaju s današnjim (suvremenim) razgraničenjem Republike Hrvatske i BiH. Naime, tijekom spomenutog razdoblja su formirane više-manje fiksna granica između Osmanskog Carstva (u geografskom smislu BiH) i Habsburške Monarhije s kojom je BiH graničila na sjeveru i zapadu. Na taj način stvoren je, prema nekim autorima, „bastion Orienta prema Zapadu“, a u to vrijeme već aktualno Istočno pitanje i njemu posljedni sukobi utjecali su na demografsko-vjersku strukturu BiH.³

Što se tiče identitetske sastavnica bosanskohercegovačkog društva, ono se uglavnom sastoji od tri velike etnokonfesionalne zajednice iz kojih su kroz 19. stoljeće proizašli moderni nacionalni identiteti. Muslimansko stanovništvo su (današnjom etničkom nomenklaturom) uglavnom Bošnjaci, pravoslavno stanovništvo gotovo uvijek čine Srbi, a katolici su u najvećem broju slučajeva Hrvati, s bitnom distinkcijom što je nacionalno-emancipatorski proces u Srba i Hrvata imao ponešto drukčiji tijek nego kada se radi o muslimanima, odnosno (današnjim) Bošnjacima: za razliku od Srba i Hrvata koji su nacionalno buđenje i izgradnju vlastitoga etničkog identiteta doživjeli u 19. stoljeću, kod Bošnjaka je taj proces došao nešto kasnije, a vrhunac izgradnje nacionalnog identiteta zbio se tek u drugoj polovici 20. stoljeća, tako da treba napomenuti da u

² Dragutin Pavličević, *Hrvati i istočno pitanje* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2007),10.

³ Edin Mutapčić, „Istočno pitanje' i Bosna i Hercegovina – period ravnoteže (1699-1774)“, u *Zbornik radova – Međunarodna naučna konferencija „Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u BiH: Koliko daleko možemo ići?*, ur. Mirela Čokić i Jasmina Alihodžić (Tuzla: Pravni fakultet univerziteta u Tuzli i Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, 2014), 339.

ovoj kontekstualizaciji termin Bošnjak zapravo nije istovjetan današnjem značenju i dalje se u tekstu neće koristiti.

U kontekstu početka 19. stoljeća prostor BiH postajao je sve zanimljiviji velikim europskim silama. Već početkom 19. stoljeća, uslijed Napoleonovih osvajanja, točnije 1805. zauzimanjem Dalmacije i njezinog zaleđa stvorena je osmansko-francuska granica. U to se vrijeme, prema Dukovskom, većina europskih sila htjela na neki način dodvoriti Osmanskome Carstvu. To je došlo do izražaja kada je, primjerice, Napoleon poslao pomoć osmanskom sultanu u borbi protiv pobunjenika u Srbiji, a 1808. pomogli su i lokalnog osmanskog plemića Hadži-bega Rizvanbegovića u Hercegovini.⁴ Nakon povlačenje Francuza odnosno rasformiranja Ilirskih pokrajina, vlast ponovno preuzimaju Austrijanci. Cijelo su to vrijeme vlast u Bosni i Hercegovini držali lokalni moćnici u obliku lokalne muslimanske elite, a u pograničnim područjima to su bili kapetani koji su upravljali vojno-upravnim jedinicama – kapetanijama. Kako je kršćansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo podijeljeno na katolike i pravoslavce, tako je i podrška stranih sila bila različita: Rusko Carstvo zauzimalo se za pravoslavce, a Austrija (od 1867. Austro-Ugarska Monarhija) za katolike.

Kada je riječ o bosanskohercegovačkoj situaciji na vjerskom planu polovice 19. stoljeća, od ranije je poznat osmanski sustav *mileta* unutar koje se mogla slobodno baštiniti konfesija neke zajednice. Naime, Osmansko Carstvo bilo je ustrojeno kao teokratska država i kalifat s islamom kao „državnom vjerom“, ali, sukladno kuranskoj objavi i blagonaklonom gledanju na abrahamske, odnosno monoteističke religije, bila je priznata načelna ravnopravnost tim drugim „objavljenim religijama“ ili „religijama Knjige“.⁵

Ipak, u praksi ta ravnopravnost često nije bila poštovana ili nije dolazila do izražaja. U tom pogledu sloboda javnog ispovijedanja vjere dovoljno govori podatak da „prema odavno utvrđenom običaju u osmanskim gradovima „nisu smjela zvoniti zvona kršćanskih crkava“.⁶ Također, kod gradnje saborne pravoslavne crkve u Sarajevu izbila je svađa oko pravoslavne zajednice i muslimanskog svećenstva i oko toga smije li toranj crkve nadvisiti minaret Begove

⁴ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. Stoljeća* (Zagreb: Alinea, 2005), 77.

⁵ Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati* (Zagreb-Sarajevo: Synopsis, 2010), 94.

⁶ Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe*, 188.

džamije. Sve ovo govori u prilog činjenici da su vjerske napetosti na prostoru BiH, unatoč stoljećima nekog oblika suživota, bile nezanemarive. Pored svega i unatoč svojevrsnom „razvrstavanju“ pravoslavno-katoličkog na jednu i muslimanskog na drugu stranu, ponekad je dolazilo i do pomalo paradoksalnih situacija. Tako, primjerice, poznati bosanskohercegovački povjesničar, Hamdija Kreševljaković, bilježi da su sarajevski proizvođači kazana – vrsta posuda u kojima se peče rakija – među svojim mušterijama uvijek imali i kršćane i muslimane (premda je prema islamskom nauku konzumacija alkohola strogo zabranjena!).⁷ Nadalje, valja spomenuti da su pojedini franjevci, koji su stoljećima baštinili izvorni bosanski identitet, nakon smrti ispraćeni i od strane katolika i od strane muslimana (kao npr. 1860. fra Marijan Šunjić).⁸

Dakle, vjerska situacija u BiH bila je kompleksna i puna varijeteta, nekada sa zategnutijim, a nekada s harmoničnijim odnosima. Ipak, postoje indicije da u drugoj polovici 19. stoljeća društvene napetosti i uzroci različitih sukoba nisu toliko proizlazile iz vjerskih, koliko iz ekonomsko-političkih razloga (dakle, vjersko-etnički čimbenici bili su češće povod nego uzrok napetosti).

Na međunarodnom planu, krajem 1860-ih, odnosno početkom 1870-ih godina zbio se prodor kršćanskih organizacija iz inozemstva koji se posebno intenzivirao u drugoj polovici 19. stoljeća koji se najviše osjetio u podizanju novih samostana te otvaranju škola. To je na određeni način ojačalo kršćanski, posebno katolički element bosanskog društva čiji su sastavni dio bili Hrvati. Ovo predstavlja svojevrsnu avangardu i svijetao primjer budući da tijekom austrougarske okupacije BiH nije bilo sustavnog djelovanja u pogledu opismenjavanja stanovništva otvaranjem škola.⁹

⁷ Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 133.

⁸ Isto, 139.

⁹ Alan John Percivale Taylor, *Habsburška Monarhija: 1809-1918* (Zagreb: Znanje, 1990), 192-193.

3. Hercegovački ustanak 1875. – 1878. i Berlinski kongres (1878.)

Kao što je već i napomenuto, glavni razlozi sloma osmanskog sustava vlasti i austrijske vojne intervencije nisu bili vjerske nego više ekonomske naravi. Naime, stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo je pretežno agrarno, a velika većina (njih oko 90 %) živjela je na selu u vrlo teškim uvjetima koji su, slobodno se može opisati, bili zaostavština starih kmetsko-vlastelinskih odnosa, odnosno feudalizma koji je u određenom obliku praktički još bio prisutan.¹⁰ Ipak, neki autori smatraju da je glavni problem zbog kojega je ustanak izbio bio nedostatak građanskih sloboda gdje se tražila sloboda vjere i ravnopravnost u građanskom pogledu, a onda shodno tome i ukidanje kuluka, poreza na desetinu i olakšavanje samog načina prikupljanja desetine.¹¹

Osim svega navedenoga, treba istaknuti da je Hercegovina već dugo imala određene posebnosti, u odnosu prema Bosni, dakako osim onih geografskih. Hercegovina je kao zasebni *sandžak* (teritorijalno-upravna podjedinica Osmanskoga Carstva) bila odvojena od Bosne, a to se ogledalo u određenoj autonomiji i titulama hercegovačkih sandžakbega (glavnog civilnog i vojnog upravitelja određenog sandžaka), a osim toga zadržala je i zasebno ime. Sve ovo posebno je došlo do izražaja kada je Ali-paša Rizvanbegović početkom 1833. dobio vezirsku titulu i izborio osamostaljenje Hercegovine odvojivši je od Bosne (ipak, njegovom smrću taj čin izgubio je na važnosti i praktički je poništen).¹²

Ustanak je odjeknuo u ostatku Europe i u fokus je stavio ova nova događanja na Balkanu. U Banskoj Hrvatskoj ustanak je dočekan s odobravanjem i podrškom, prema nekim navodima: „hrvatska javnost, pa i sam ban Ivan Mažuranić, pratili su ustanak sa simpatijama.“¹³ Kao što je poznato, Osmansko Carstvo tijekom „dugog“ 19. stoljeća dobiva znakovit nadimak „Bolesnika s Bospora“, odnosno otvara se već spomenuto Istočno pitanje gdje velike europske sile, u prvom

¹⁰ Tomislav Farkaš, „Bosna od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata“, Diplomski rad (Osijek: Filozofski fakultet, 2017), 3.

¹¹ Isto, 4.

¹² Ivo Lučić, „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“, *National security and the future* 6 (2005), br. 3-4: 41-42.

¹³ Jaroslav Šidak et. al., *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914* (Zagreb: Školska knjiga/Ognjen Prica, 1968), 93. prema Farkaš, „Bosna od Berlinskog kongresa“, 4.

redu Austrijsko i Rusko Carstvo nastoje ostvariti svoje geopolitičke i ostale interese na račun polagano propadajućeg i sve slabijega Osmanskog Carstva. Austro-Ugarska Monarhija u svojim vanjskopolitičkim ciljevima oslanjala se prvenstveno na diplomaciju, a Rusko Carstvo na vojsku. Ostale europske sile, predvođene Velikom Britanijom, od Pariškog sporazuma, kojim je okončan Krimski rat 1856., obavezale su se na podršku i zaštitu suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog Carstva u zamjenu za osmansko provođenje zapadnjačkih reformi i modernizacije koja je trebala ustrojiti Osmansko Carstvo, kao dotad teokratsku islamsku državu, na zapadnjačkim načelima i time izjednačiti vjerska i politička prava muslimana i nemuslimana.

Ustanak je započeo u lipnju 1875. na području Hercegovine, koja je vjerski onda, kao i danas, bila naseljena prvenstveno kršćanskim stanovništvom (katolicima i pravoslavicima), a etničku većinu činili su nemuslimani, odnosno Hrvati i Srbi – Hrvati su, kao i danas, naseljavali u prvom redu zapadnu Hercegovinu, dok su Srbi bili nastanjeni u istočnoj Hercegovini. Ustanak je po svojoj formi većinom bio hajdučke prirode, što znači da se nije sastojao od velikih akcija i bitaka.¹⁴ Bio je to lokaliziran sukob, prvenstveno ograničen na prostor Hercegovine, iako se proširio i na istočnu Bosnu i Bosansku krajinu, a nedaleko od Gabele poveo ga je hercegovački klerikalac don Ivan Musić.¹⁵ Lokalno hrvatsko stanovništvo podržavalo je ustanike i pružilo im je pomoć u opskrbi oružjem, hranom i drugim potrepštinama.¹⁶ Nakon što je izbio na neumskom području koje je etnički uglavnom hrvatsko, ustanak se razbuktao po čitavoj Hercegovini, primarno među srpskim, odnosno pravoslavnim stanovništvom. Jedan od glavnih povoda pokretanja cjelokupnog ustanka bilo je ubiranje podavanja za prethodnu godinu (1874.), a budući da je ona bila nerodna, stanovništvu je teško palo izdvojiti dio prinosa za svoje obaveze.¹⁷

Još tijekom trajanja ustanka, u srpnju i kasnije studenome 1876. sastali su se predstavnici Austro-Ugarske i Ruskog Carstva kako bi razmotrili situaciju i odredili zajednički stav u pogledu

¹⁴ Dragutin Pavličević, „Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 4 (1973), br.1: 123.

¹⁵ Lučić, „Ima li Hercegovine?“, 44.

¹⁶ Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – institut za hrvatsku povijest, 1973), 306.

¹⁷ „Bosansko-hercegovački ustanak 1875 – 1878“, *Proleksis enciklopedija (online)*, pristup ostvaren 22.V.2023., <https://proleksis.lzmk.hr/13146/>

ustanka i odnosa prema Osmanlijama. Usuglasili su se oko toga da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu i ostane neutralna u nadolazećem osmansko-ruskom ratu, a da Srbija i Crna Gora (koje su se također aktivno uključile u Hercegovački ustanak) dobiju određene teritorijalne ustupke na račun BiH.¹⁸

Ustanak je ugušen 1878. godine, a godinu dana ranije (1877.) Rusko Carstvo se uključilo u rat protiv Osmanskog Carstva koji je relativno lako uspjelo dobiti. U ožujku 1878. sklopljen je tzv. Sanstefanski mir kojime je Srbiji, Crnoj Gori i Rumunjskoj priznata nezavisnost i teritorijalna proširenja na štetu Osmanskog Carstva. Postustanička Bosna i Hercegovina dobila je autonomiju pod nadzorom Austro-Ugarske i Ruskog Carstva, a također je stvorena i Velika Bugarska kao autonomna kneževina, ali ne neovisna nego u vazalnom odnosu prema osmanskim vlastima. Ipak, preko te kneževine Velike Bugarske i njezinog izlaza na Egejsko more, Rusko je Carstvo dobilo mogućnost izlaza na Mediteran, što je Rusima bilo iznimno bitno kao jedan od ključnih geopolitičkih ciljeva cijelog 19. stoljeća, Zbog takvih, po Rusko Carstvo povoljnih, odredbi sporazuma, druge europske sile, a najviše Velika Britanija i sama Austro-Ugarska Monarhija protivile su se samom sporazumu i tražile njegovu reviziju. Ona je svoj oblik našla tijekom Berlinskog kongresa koji je održan iste te godine. Na njemu su se europske sile sastale u glavnom gradu Njemačkog Carstva, a kancelar Otto von Bismarck pokušao se postaviti kao svojevrsni arbitar koji će pravedno koordinirati cijelom raspravom. Predstavnici sila uspjeli su se dogovoriti oko ključnih pitanja: kongresom je potvrđena je neovisnost kneževina Srbije i Crne Gore, ali su im teritorijalna proširenja određena Sanstefanskim mirom bitno smanjena. Rumunjskoj je također potvrđena neovisnost, a Velika Bugarska „smanjena je do veličine autonomne kneževine“.¹⁹

Dakle, jedno od glavnih interesa na koje su svi bili usmjereni bilo je pitanje teritorijalnih proširenja, a Bosna i Hercegovina sa svojim geostrateškim položajem nije mogla biti zaobiđena. Ono što je u ovom kontekstu najbitnije, Austro-Ugarska Monarhija dobila je mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, odnosno vlast nad tim područjem kako bi ondje upravljajući

¹⁸ Farkaš, „Bosna od Berlinskog kongresa“, 4.

¹⁹ „Berlinski kongres“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 24.V.2023., <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7124>>

uspostavila red i provela ekonomsku i društvenu obnovu i modernizaciju.²⁰ Prostor novopazarskog Sandžaka ostao je pod osmanskom upravom, a izvan nadzora Srbije i Crne Gore. Također, bitno je spomenuti 1879., kada su dokumentom poznatim kao Carigradska konvencija Austro-Ugarska i Osmansko Carstvo sklopili sporazum kojim *de facto* sultan priznaje stvarnu vlast (on zadržava tek simboličnu) Monarhije nad BiH, dok se između ostalog garantira sloboda vjere što se u ovom slučaju može protumačiti kao svojevrsni ustupak muslimanima koji smiju zadržati duhovnu vezu sa svojim poglavarom sultanom (koji je istovremeno i kalif, dakle duhovni vođa svih muslimana).²¹

Tijekom ovih razgovora, jedno od ključnih sugovornika Kongresa bilo je Rusko Carstvo čije ponašanje, pristavši na austrougarsku okupaciju, može djelovati začuđujuće. Ipak, sve ovo bilo je dio ruske strategije: ona je BiH zapravo gurala u austrougarsku sferu interesa kako bi naštetila Osmanskom Carstvu, svojemu tradicionalnom i strateškom protivniku. Naime, kako pokrajine u kojima je izbio Hercegovački ustanak više praktički nisu mogle biti vraćene pod osmansku upravu, na Berlinskom kongresu upravo je Austro-Ugarskoj dodijeljena „čast“ preuzimanja odgovornosti za te dvije, krajnje nestabilne pokrajine – Hercegovinu i Bosnu, umjesto da se one priključe Srbiji, kako su neki predlagali Gyuli Andrassyju, tadašnjem ministru vanjskih poslova Austro-Ugarske Monarhije. Sve je ovo zadalo izniman udarac njemačkim vanjskopolitičkim nastojanjima protivljenja dodatnoga uključivanje bilo kojih Slavena u strukture Monarhije.²² Dakle, postoje indicije da je ovim potezom carska Rusija zapravo nadigrala njemačku diplomaciju učinivši je „poraženom“ naspram austrougarske.

²⁰ Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, 307.

²¹ Avdo Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ* (Sarajevo: „Svjetlost“ OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985), 128.

²² Taylor, *Habsburška Monarhija*, 132.

4. Kulturne i političke prilike u odnosu prema Hrvatima od 1878. do 1908.

Dobivši pravo vlasti nad tim područjem, Austro-Ugarska je poslala snage reda koje su trebale legitimizirati monarhijsku vlast nad tim područjem, iako je *de iure* vrhovnu vlast nad BiH i dalje zadržao sultan, dakle barem „na papiru“ (*nudum ius*) BiH je i dalje bila dio Osmanskog Carstva, ali realno je stanje daleko bilo od te formalno-pravne činjenice. Kada je iste te godine poslana austrougarska vojska u BiH, pružen joj je otpor mahom od lokalnog muslimanskog stanovništva (koje je i tijekom Hercegovačkog ustanka bilo na strani osmanskih snaga) koji je nakon nekoliko bitaka ubrzo bio savladan, čime je uspostavljena austrougarska vojnička uprava.²³ Treba istaknuti da su se tijekom okupacijskih djelovanja kao vođe austrougarske vojske u BiH istaknuli Hrvati – Josip Filipović i Stjepan Jovanović.²⁴ Nakon uspostave solidne vlasti, ubrzo su učinjene neke reforme, najprije iz religijske domene djelovanja, koje su se izravno ticale hrvatskog (katoličkog) stanovništva BiH. Tako je 1881. car Franjo Josip I. dogovorio s papom Lavom XIII. pravo na imenovanje katoličkog nadbiskupa (Vrhbosanska nadbiskupija sa sjedištem u Sarajevu) za BiH što je predstavljao značajan napredak za katolike jer prije toga u BiH nije bila uspostavljena i etablirana redovna katolička uprava ili hijerarhija, nego su ondje djelovali samo franjevci kao jedini katolički red.²⁵

U gospodarskom smislu, naravno da je od krucijalne važnosti bilo i to što je, nakon proglašavanja zakona koji potvrđuje zajedničku austrougarsku upravu, BiH odmah bila uključena u zajedničko austrougarsko carinsko područje čime je neposredno ušla u gospodarske odnose i tokove s ostatkom Monarhije, a što je za posljedicu moglo imati i jačanje političkih veza s Monarhijom. Kao što je već napomenuto, Austro-Ugarska preuzela je na sebe zadatak uspostave moderne i funkcionalne uprave u BiH. Tako je nekoliko godina nakon okupacije, 1882. vojnička uprava zamijenjena građanskom, a vodio ju je Benjamin Kallay, mađarski povjesničar i diplomat, koji je ranije obnašao brojne dužnosti kako u Ugarskoj, tako i na razini cijele Monarhije. Njegova se ostavština može okarakterizirati dosta kontroverznom jer je on -

²³ Željko Holjevac, „Hrvati u Bosni i Hercegovini od Berlinskoga kongresa do Domovinskoga rata“, *National security and the future* 19 (2018), br. 3: 57.

²⁴ Pavličević, *Hrvati i istočno pitanje*, 192.

²⁵ Isto, 58.

iako je nesumnjivo doprinio modernizaciji bosanskohercegovačke uprave, infrastrukturnom razvoju (izgradnja suvremenih željeznica na prostoru BiH) te gospodarskom i društvenom napretku – u velikoj mjeri zaslužan za koncept „bosanske narodnosti“ odnosno „bosanske nacije“ koja podrazumijeva uporabu posebnog, „bosanskog jezika“. Potičući ovakav jedan hibridiziran novostvoreni identitet, Kallay nije previše uzimao u obzir hrvatsku i srpsku nacionalnu posebnost unutar bosanskohercegovačkog društva i na taj je način u izvjesnoj mjeri otežana emancipacija hrvatskog, a onda i srpskog političkog tijela u BiH. Takvom je politikom Kallayja Bosna i Hercegovina izolirana i od utjecaja Zagreba (koji je stalno priželjkivao potpunu aneksiju BiH od strane Austro-Ugarske, kako bi se u konačnici mogla sjediniti s ostalim hrvatskim zemljama) s jedne i Beograda (gdje se čekao povoljan trenutak u vanjsko-političkoj konstelaciji odnosa kako bi Srbija u neko vrijeme BiH pripojila sebi) s druge strane.²⁶ Njegova su nastojanja uzrokovala i reakciju pa su, primjerice, franjevci u smislu borbe protiv Kallayjeva „bosanstva“ počeli snažnije promovirati hrvatstvo: u Mostaru su 1884. pokrenuli glasilo pod nazivom *Glas Hercegovaca*. To je bio prvi politički list namijenjen bosansko-hercegovačkim Hrvatima, a četiri godine kasnije počeo je izlaziti i pravaški časopis pod nazivom *Osvit*. Također, u Sarajevu je 1900. osnovano sportsko društvo Hrvatski sokol, a nešto kasnije i društvo koje će se prometnuti u središnju kulturnu ustanovu bosanskohercegovačkih Hrvata – Hrvatsko kulturno društvo Napredak. Navedena organizacija je, osim što se angažirala u apologiji političkih i drugih prava hrvatskog korpusa u BiH, djelovala i na mnogim drugim planovima: socijalnim, vjerskim, kulturnim... Tako je ovo udruženje, bez velike pompe za javnost, dakako sve u skladu sa svojim mogućnostima, materijalno pomagalo socijalno ugroženima, poticalo djecu i mlade na obrazovanje te, jasno, promoviralo hrvatstvo u kulturnome smislu, i to u svim klasama društva.²⁷

Dakle, Austro-Ugarska je mnogo uložila u BiH: izvozila je višak svoje intelektualne snage, poput graditelja cesta, arheologa, administratora i ostalih stručnjaka, zatim su u doba austrougarske vlasti u toj zemlji izgrađeni brojni objekti – od vodoopskrbne mreže, otmjenih javnih zgrada, kasarni za vojsku, banka i hotela pa sve do uličnih kavana; od svega toga su puno koristi imali upravni činovnici i oficiri austrougarske vojske koji su ondje bili stacionirani, ali i

²⁶ Farkaš, „Bosna od Berlinskog kongresa“, 14.

²⁷ Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902. – 1918.)* (Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo; HKD Napredak Sarajevo, 2002), 11-13.

upražnjavali slobodno vrijeme.²⁸ Unatoč tom velikom izvozu stručnjaka i dobara, austrougarska vlast u BiH dugo se vremena oslanjala na zateknuti, slobodno ga se može okarakterizirati kao feudalni sustav, zaostavštinu osmanske vlasti, a koji vlasti Monarhije iz praktičnih (političkih) razloga sve do 1912. godine nisu htjele mijenjati.²⁹

Što se tiče društvenog djelovanja istaknutih pojedinaca, u to vrijeme su u promicanju hrvatske nacionalne misli u BiH zapaženu ulogu imali franjevci fra Franjo Milićević i fra Grgo Martić.³⁰ Oni su djelovali kao nacionalni preporoditelji i kulturni te politički djelatnici. Nakon austrougarske okupacije BiH 1878. većina je hrvatskih političara priželjkivala situaciju u kojoj će BiH biti priključena Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Hrvatska je tako imala pretenzije spram teritorija BiH pa je čak Hrvatski sabor u listopadu 1878. caru Franji Josipu I. poslao adresu u kojoj izražava nadu da će se BiH prisjediniti s hrvatskim zemljama. Car na to nije blagonaklono gledao i opomenuo je sabor da ne prekoračuje ovlasti za koje je ovlašten, a nedugo nakon toga (1880.) s banske je časti odstupio Ivan Mažuranić, dok ga je na toj funkciji zamijenio grof Ladislav Pejačević, inače unionist po političkom uvjerenju.³¹ Moguće je da je upravo hrvatska politika prema BiH bio jedan od glavnih razloga za ovaj događaj. Bilo kako bilo, novi režim bio je svjestan kompleksnosti stanja te međuetničkih i međuvjerskih odnosa unutar bosanskohercegovačkog društva pa je nastojao držati stanovništvo razjedinjeno i nesložno i uspostaviti što neovisniju BiH od srpskog i hrvatskog utjecaja. Nakon Kallayjeve smrti 1903. režim je donekle popustio po pitanju slobode tiska, poreza i građanskih političkih prava., a počinju se osnivati i prve političke organizacije.

Općenito govoreći, prva građanska politička stranka s jasno definiranim programom bila je Muslimanska narodna organizacija, osnovana potkraj 1906.³² Vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler 1906. počinje izdavati novi politički list – *Hrvatski tjednik*. 190. osnovana je Hrvatska narodna zajednica, prva politička stranka u BiH pod vodstvom odvjetnika Nikole Mandića, a zapaženu ulogu ovdje je imao Ivo Pilar, hrvatski političar i znanstvenik iz Zagreba. Tri godine

²⁸ Taylor, *Habsburška Monarhija*, 133.

²⁹ Lučić, „Ima li Hercegovine?“, 45.

³⁰ Holjevac, „Hrvati u Bosni i Hercegovini“, 59.

³¹ Farkaš, „Bosna od Berlinskog kongresa“, 8.

³² Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, 129.

nakon toga, već spomenuti nadbiskup Stadler osniva još jednu hrvatsku političku stranku – Hrvatsku katoličku udruhu. Sve se to događalo prije ili upravo te 1908. godine kada je došlo do dugoočekivane aneksije BiH, dok se politički život već nekoliko godina intenzivirao.

5. Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i donošenje Zemaljskog ustava 1910.

Već spomenuti Kallay, iako je u mnogim aspektima zatirao i zanemarivao nacionalne posebnosti u BiH, pa tako i hrvatsku etničku sastavnicu, pripremio je teren za austrougarsku aneksiju BiH, kao protutežu aspiracijama Srbije za istim tim teritorijem. Nakon okupacije, krajem 19. stoljeća u austrougarskim političkim krugovima sve se više govorilo o potpunom priključenju BiH Austro-Ugarskoj Monarhiji u slučaju povoljnih vanjskopolitičkih okolnosti, dakle o aneksiji, bez obzira na to što pitanje državnopravnog statusa BiH unutar Monarhije nije bilo razriješeno.³³

Neposredna okolnost za aneksiju bila je mladoturska revolucija koja je izbila u ljeto 1908. Tada je austrougarska zajednička vlada procijenila da je došao povoljan trenutak za aneksiju: prema nekim izvorima, jedan od razloga za žurbu Beča za pripojenje bila je i mogućnost mladoturskog proširivanje biračkog prava i na prostor BiH.³⁴ Naime, mladoturci, u inozemstvu školovani i prozapadno orijentirani, faktički su vratili ustavnu monarhiju u Turskoj. Budući da je „uža“ Turska, kao središte Osmanskog Carstva dobila svoj ustav, počeli su se javljati glasovi koji su tražili proglašavanje bosanskohercegovačkog ustava, što bi imalo za posljedicu ranije spomenuto proširivanje biračkog prava. Srbi i muslimani zalagali su se za ustav, dok su se Hrvati većinom zalagali za što brže provođenje aneksije, a tek nakon toga za donošenje ustava.³⁵ Splitske novine *Naše jedinstvo*, uz aneksiju isticale su potrebu i za uvođenjem ustava u BiH kako bi „Bosna i Hercegovina dobila tzv. pokrajinsku autonomiju sa svojim saborom, kakvu npr. ima i Dalmacija.“, a autor toga članka smatrao je da bi to bio određeni pomak nabolje.³⁶ Nakon same proklamacije (dne 6.10.1908.) kojom je BiH anektirana, dakle u cijelosti i *de iure* pripojena Austro-Ugarskoj Monarhiji, članci *Našeg jedinstva* pozivaju „na ujedinjavanje svih Hrvata u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji u svrhu zajedničkog rada na ekonomskom prosperitetu.“³⁷

³³ Marijan Čipčić, „Naše jedinstvo i pitanje aneksije Bosne i Hercegovine“, *Kulturna baština* (2015), br. 41: 94.

³⁴ Mark Mazower, *Balkan: kratka povijest* (Zagreb: Srednja Europa, 2003), 113.

³⁵ Isto, 95.

³⁶ Isto, 96.

³⁷ Isto, 98.

Dakle, može se zaključiti da je čitavo vrijeme u hrvatskim službenim krugovima bilo nastojanja za sjedinjenjem. Naposljetku, BiH je konačno dobila ustav: 1910. car Franjo Josip I. potvrdio je Zemaljski ustav kojime se određuje da Bosna i Hercegovina bude ustrojena kao posebna austro-ugarska pokrajina, dakle zbog mnogih prijepora oko toga pitanja, ona nije pripojena niti ugarskom niti austrijskom dijelu Monarhije nego je uživala zaseban status kao carevinska zemlja (Reichsland).³⁸ Na čelu joj je bio zemaljski poglavar kojega je imenovao vladar, a imala je i Sabor Bosne i Hercegovine te činovničku zemaljsku vladu. Sabor BiH, iako kao institucija nije imao domaću tradicijsku podlogu, sastojao se od 72 izabrana poslanika i 20 virilista (zastupnika koji nisu birani, nego ulaze u predstavničko tijelo po „automatizmu“).³⁹ U to vrijeme je BiH imala oko 1,9 milijuna stanovnika, od kojih je nešto više od 20% bilo katoličke konfesije, a samo ih je četvrtina živjela u urbanim sredinama.⁴⁰ Budući da možemo pretpostaviti da su se Hrvati gotovo isključivo izjašnjavali kao katolici, ovaj postotak, odnosno broj katoličkog stanovništva približno odgovara i broju Hrvata koji su tada živjeli u BiH. Bosanskohercegovački Hrvati aneksiju su dočekali s odobravanjem (time su kratkoročno ostvarili cilj ujedinjenja s ostalim hrvatskim zemljama, barem u okviru Austro-Ugarske), ali su u Hrvatskoj bili razočarani što sama proklamacija kojom je obznanjena aneksija nije izričito spominjala hrvatski narod.⁴¹

Što se tiče samog ustava iz 1910.. koji je temeljen i na vjerskoj osnovi, Hrvati kao katolici u konfesionalnom pogledu dobili su 5 zagwarantiranih katoličkih predstavnika virilista.⁴² Nedugo nakon toga ponovno je jezično pitanje došlo u prvi plan pa je 1913. došlo do sporazuma između hrvatskih i srpskih zastupnika da će se službeni jezik zvati srpsko-hrvatski. U smislu teritorijalne integracije, Zemaljski je ustav preuzeo odredbu uvedenu još 1880., dakle već u doba austrougarske okupacije, koja je definirala odnos Hercegovine i Bosne (i obratno) na način da obje zemlje smatraju jedinstvenim i zasebnim upravnim područjem.⁴³ To predstavlja jedan

³⁸ Farkaš, „Bosna od Berlinskog kongresa“, 20.

³⁹ Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, 130.

⁴⁰ Holjevac, „Hrvati u Bosni i Hercegovini“, 60.

⁴¹ Farkaš, „Bosna od Berlinskog kongresa“, 21.

⁴² Isto, 24.

⁴³ Lučić, „Ima li Hercegovine?“, 44-45.

integralistički pristup, sukladan politici jačanja neovisnosti BiH i jačanja bosansko-hercegovačkog identiteta kao protutežu hrvatskim, odnosno srpskim nacionalnim identitetima.

Aneksiju su 1909. priznali Carska Rusija, Srbija (pritisnuta Rusijom kao svojom glavnom saveznicom) i Osmansko Carstvo, kao najveći oponent austrougarske prisutnosti u BiH, a potomjem je isplaćeno 52 milijuna kruna kako bi se odreklo od vrhovne vlasti koju je dotad polagalo na BiH.⁴⁴

⁴⁴ Holjevac, „Hrvati u Bosni i Hercegovini“, 59.

6. Položaj Hrvata kao službenika u BiH (razdoblje 1875. – 1918.)

Moderna država ne može adekvatno funkcionirati bez učinkovite javne uprave, a ona se temelji na radu brojnih činovnika koji moraju biti primjereno školovani za taj posao. Nakon okupacije i odlaska osmanske vlasti 1878. praktički nije ni postojao upravni aparat i profesionalni činovnici na koje bi se nova vlast mogla osloniti.⁴⁵ U novostvaranom činovničkom aparatu zastupljen je razmjerno mali udio Hrvata s prostora BiH. Prema nekim autorima, jedan od glavnih razloga za ovo bio je razmjerno mali broj dobro obrazovanih (pa čak i pismenih) Hrvata, ali i Srba i muslimana. U tim narodima nije postojao dovoljan udio obrazovanih u stanovništvu koji bi mogli obavljati ovakve poslove pa ih je zato bilo relativno malo u činovničkoj službi.⁴⁶ U austrougarskoj praksi činovništvo je bilo profesionalnog karaktera, a iznimno se cijenilo zvanje pravnika koje, zbog maloga broja akademija odnosno studenata koji ih pohađaju, nije bilo toliko zastupljeno. Ipak, mnogi su Hrvati koji su imali dovoljan stupanj obrazovanja i primani u službu, a neki su se obrazovani Hrvati na početku okupacije i provedbi reformi počeli doseljavati u BiH gdje su razvijali činovničku karijeru, a ujedno je bila važna i politička lojalnost kandidata za ta mjesta.⁴⁷ Postojao je i časopis pod imenom *Činovnički list* koje je izdavalo Činovničko društvo. Teme časopisa, kao i samoga društva, bavile su se pitanjima koja su se neposredno ticale činovničkog zvanja, a navedeni časopis i društvo također su bili povezani s Hrvatskom narodnom zajednicom.⁴⁸

Neki stranci, u prvome redu Mađari i Nijemci koji su dolazili iz inozemstva radi razvijanja karijere činovnika u BiH kao mladi ljudi, a time i neoženjeni, nerijetko su se ženili domaćim djevojkama koje su upoznali nakon doseljenja, a najviše se radilo o Hrvaticama, nešto manje Srpkinjama dok su najmanje brakova sklapali s lokalnim muslimankama.⁴⁹ U svakom slučaju, na taj su način ti stranci polako asimilirani, dok je domaće stanovništvo postupno prihvaćalo

⁴⁵ Tomasz Jacek Lis, „Službenici u Bosni i Hercegovini 1878. – 1918.“, *Časopis za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 2: 630.

⁴⁶ Isto, 631-632.

⁴⁷ Isto, 633.

⁴⁸ Isto, 647.

⁴⁹ Isto, 649.

„zapadni“ mentalitet i novine iz Austro-Ugarske. Sve je to s vremenom promijenilo društveno-upravni krajolik Bosne i Hercegovine.

7. Zaključak

Iz svega navedenog može se zaključiti kako je položaj hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini ovisio ponajprije o unutarnjim (državnim) čimbenicima, koji su u velikoj mjeri često bili oblikovani geopolitičkim zbivanjima i previranjima kojih, zbog specifičnog geopolitičkog položaja kakav ima BiH, nije nedostajalo. Takvi su vanjskopolitički događaji i političko natjecanje (u izvjesnom smislu i politički pluralizam, u mjeri svojstvenoj ondašnjem razdoblju i području) oblikovali i iznjedrili mnoge pokrete, udruženja i glasila koja su zastupala hrvatsko političko tijelo unutar BiH, kao i pojedince koji su ih predvodili. Također, hrvatski društveno-politički korpus ne može se smatrati autarkičnim i kao takav promatrati izolirano od ostalih etničkih i konfesionalnih skupina koje su činile, a i danas čine bosanskohercegovačko društvo koje je iznimno heterogeno i složeno. Zato je od iznimne važnosti proučavati položaj bosanskohercegovačkih Hrvata u povijesnom kontekstu, ali također istovremeno u korelaciji s ostalim narodima s kojima dijeli životni prostor i s kojima je povezan. Naravno, od suštinske važnosti je i politika Banske Hrvatske, koja je vrlo brzo prigrllila bosanskohercegovačke Hrvate želeći ih okupiti pod svoje okrilje, što su oni prihvatili i svoje političke ciljeve uskladili s politikom tadašnjih hrvatskih zemalja, koje su težile ujedinjenju. Upravo zato je i stavljen naglasak na činovništvo kao nositelj državnog aparata jedne moderne zemlje koje također kao obrazovani i pismeni sloj stanovništva koji je sposoban kulturno se razvijati i emancipirati zapravo predstavlja okosnicu u razvoju moderne nacije s jasnom političkom artikulacijom (koju su ipak svojim radom i djelovanjem započeli mnogi istaknuti pripadnici katoličkog klera u BiH), pogotovo kada se uzme u obzir da se mnogo Hrvata prije dolaska u službu na prostor BiH obrazovalo u Hrvatskoj. Uz to, pored dolaska Hrvata uslijed strateških geopolitičkih događanja mnogo je i stranaca, u prvom redu Mađara i Nijemaca, stupivši u činovničku službu u BiH, asimilirano, ali su također i trajno izmijenili kulturno, gospodarsko i upravno ozračje u BiH što je utjecalo na sve njezine stanovnike, pa i na Hrvate.

8. Popis literature

1. Čipčić, Marijan. „Naše jedinstvo i pitanje aneksije Bosne i Hercegovine“. *Kulturna baština* (2015), br. 41: 93-110.
2. Dukovski, Darko. *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća (knjiga 1, 1800. - 1914.)*. Zagreb: Alinea, 2005.
3. Farkaš, Tomislav. „Bosna od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata“. Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2017.
4. Holjevac, Željko. „Hrvati u Bosni i Hercegovini od Berlinskoga kongresa do Domovinskoga rata“. *National security and the future* 19 (2018), br. 3: 46-51.
5. Išek, Tomislav. *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902. – 1918.)*. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo; HKD Napredak Sarajevo, 2002.
6. Lis Jacek, Tomasz. „Službenici u Bosni i Hercegovini 1878. – 1918.“. *Časopis za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 2: 629-655.
7. Lovrenović, Ivan. *Bosanski Hrvati*. Zagreb-Sarajevo: Synopsis, 2010.
8. Lučić, Ivo. „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“. *National security and the future* 6 (2005), br. 3-4: 37-86.
9. Mazower, Mark. *Balkan: kratka povijest*. Zagreb: Srednja Europa, 2003.
10. Mutapčić, Edin. „'Istočno pitanje' i Bosna i Hercegovina – period ravnoteže (1699-1774)“. U *Zbornik radova – Međunarodna naučna konferencija „Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u BiH: Koliko daleko možemo ići?*, uredile Mirela Čokić i Jasmina Alihodžić, 335-346. Tuzla: Pravni fakultet univerziteta u Tuzli i Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, 2014.
11. Pavličević, Dragutin. *Hrvati i istočno pitanje*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2007.

12. Pavličević, Dragutin. „Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 4 (1973), br. 1: 121-196.
13. Sućeska, Avdo. *Istorija države i prava naroda SFRJ*. Sarajevo: „Svjetlost“ OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985.
14. Šidak, Jaroslav. *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – institut za hrvatsku povijest, 1973.
15. Taylor, Alan John Percivale. *Habsburška Monarhija: 1809-1918*. Zagreb: Znanje, 1990.
16. „Bosansko-hercegovački ustanak 1875 – 1878“, *Proleksis enciklopedija (online)*, pristup ostvaren 22.V.2023., <https://proleksis.lzmk.hr/13146/>
17. „Berlinski kongres“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 24.V.2023., <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7124>>